

ერთი ფონეტიკური კანონზომიერებისათვის ძართულში*

სერბი ჯიძია

აღმოსავლურ (არაბული, თურქული, სპარსული) ენათაგან ნასესხებ სიტყვათა ერთი ნაწილი ქართულში იჩენს ფრიად ნიშანდობლივ ფონეტიკურ თავისებურებას, რომელიც შემდეგში მდგომარეობს: ნასესხები აღმოსავლური სიტყვის ანლაუტის \bar{d} ან t დენტალი და უშუალოდ მომდევნო არალაბიალური $x || \bar{x} || e || i ||_1$ ხმოვნიანი კომპლექსი ქართულად გვაძლევს დ ან თ//ტ+ო კომპლექსს, ე. ი., $\bar{d} || t + \bar{x} || e || i ||_1 \rightarrow d // t // \bar{t} // + o$. განვიხილოთ შესაბამისი საილუსტრაციო მასალა: 1. დოლენჯი, დოლენჯა, თოლენჯი, დილენჯი—თურქ., $dilenci || tilenci$ 'მათხოვარი', 'გლახა' ($dilen-$ თურქულში 'თხოვა' ზრნის ფუძე $+ [i]ci$ აფიქსი); ეს ფუძე თურქ. ენებში ყრუ თავკიდურითაც არის ცნობილი = $tilen \rightarrow tilenci$. ქართულში სესხებისას თითქმის ყველგან $\bar{d}i - || \bar{t}i -$ კომპლექსები დო-//თო-ს გვაძლევენ.

$Dilenci || tilenci$ 'მათხოვარი', 'გლახა' ადამიანთა საკუთარ სახელად იხმარებოდა (შდრ. ქართული პერსონული სახელები ასეთივე მნიშვნელობის მქონე ფუძიდან: გლახა, გლახუა, გლახუნა → მგრ. ვახუ, ვახუნია) და სხვა თურქულ ანთროპონიმებთან ერთად (თენგიზი 'ზღვა', ასლანი 'ლომი', ყაფლანი 'ვეფხვი' და სხვ.) დოლენჯიც გადმოვიდა ქართულში ჯერ პერსონულ, ხოლო შემდეგ გვარის სახელად (თურქული წარმომავლობის ანთროპონიმები ქართულში შეისწავლა მ. ჯიქიამ ([1], გვ. 216). „ესეები [ადგილ-მამული] დოლენჯი შეილებს დოლენჯის, ვიესა და იოთაშს იობისათვის მიეცათ“ ([2], გვ. 395) და სხვაგანაც ბევრჯერ). აქედან ჩანს, რომ თურქულიდან ნასესხები ეს სახელი ქართველებს ჯერ მამაკაცთა საკუთარ სახელად გამოუყენებიათ, შემდეგ ამ სახელის საფუძველზე გაჩენილა გვარის სახელიც—დოლენჯიშვილი. დოლენჯის კნინობითი ფორმის დოლენჯასაგანაც გვაქვს ნაწარმოები გვარის სახელი დოლენჯაშვილი ([3], გვ. 4), დოლენჯიშვილები აღმ. საქართველოში, კერძოდ გურჯაანში, და სხვაგანაც საქმაოდ ბევრნი არიან.

შესაძლებელია ამავე თურქული სიტყვიდან მოდიოდეს თოლენჯი სოფლის სახელი თიანეთის რაიონში (სიმონიანთხევის სასოფლო საბჭო) ([4], გვ. 57). როგორც ითქვამს თურქულ ენებში სავსებით ბუნებრივია $dilenci$ -დილენჯის ფონეტიკურ ვარიანტად გვექნაღეს $tilenci$ -თილენჯი-ც. $\bar{t}i$ -ს თო-დ გადაქართულებს

* წაკითხულია მოხსენებად საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1973 წლის 12 ივნისს (იხ. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია. 12—13 ივნისი, 1973 წელი. მუშაობის გეგმა. თბალისი, 1973).

შედგება თოლენჯი სახელად სოფელსაც შეიძლებოდა დარქმეოდა. ასეთი (მათხოვარ) მნიშვნელობის მქონე სიტყვა სოფლის სახელად სხვაგანაც არის დადის-ტურებული. წულუკიძის რაიონია სოფელ მათხოჯის სახელში აქედ. შ. ძიძი-გურმა ექვემოტანლად დაადგინა კოლხური (ზანური) ძირისა და მორფოლოგიური აღნაგობის სიტყვა მათხოვრის, მთხოველის მნიშვნელობით ([5], გვ. 335). მათხოვარ სახელით სოფელი არსებულა აგრეთვე სამცხე-საათაბაგოში: Dilenci köy (დილენჯი ქოი) 'მათხოვართ სოფელი' ([6], გვ. 574).

უცვლელი ფორმით დილენჯი სიტყვა აღმოჩნდა გურულ დიალექტში შე-საბამისი სემანტიკური გადახრით: „დილენჯი 'ზარმაცი', 'გაურჯელი'“ ([7], გვ. 24).

უფრო ადრე გურული მეტყველებისათვის დილენჯი სიტყვა ფიქსირებუ-ლი აქვს ვუქ. ბერიძეს: „დილენჯი 'მოუხეშავი', 'გაუთლელი'“ ([8], გვ. 11).

2. თოხუმი ← თურქ. takım (تاکیم) 'კომპლექტი', 'მოწყობილობა', çay ta-kımı 'ჩაის ჭურჭელი', yazı takımı 'საწერი მოწყობილობა', iki yatak takımı 'ორი ხელი ლოგინი' ([9], გვ. 787, [10], გვ. 867, [11], გვ. 688) და სხვ. ქარ-თულში, კერძოდ, ქაზიყურ მეტყველებაში თოხუმი იხმარება 'კომპლექტის' მნიშვნე-ლობით: „სამი თოხუმი ფეხსაცმელი“, „ზარაზებში მიღებული სათვალავი ერთეულია ერთი ჯგუფი ფეხსაცმლისათვის, რომელიც შეიცავს №№ 19-31, ე. ი. 11 წყვილს“ ([12], IV, გვ. 353, 481; [13], გვ. 77). თოხუმი (დენტალი თ-ს მომდევნო ა-ს ლაბიალიზებული ფორმა — ta → თო) ქართულში იხმარება თახუმი-თან ერთად ([12], IV, გვ. 353, 481; [13], გვ. 77). თახუმი-ი თურქულიდან ან აზერბაიჯან-ულადან შემოსული დიალექტური ფორმისაა.

თურქულიდან შემოსული ეს თოხუმი-ი (← დიალექტ. taxum) არ უნდა ავრიოთ სპარსულ تاخت თოხუმ სიტყვაში, რომელიც ქართულად 'თესლს', 'ჯი-ლაგს', 'ჩამომავლობას' აღნიშნავს ([12], IV გვ. 481; [14], გვ. 152).

3. დოგანაგი || დოღანაგი ([13], გვ. 63—64; [12], III, გვ. 1216; [8], გვ. 11; [15] გვ. 211) ← თურქ. დიალექტური degenek || dægänäk ([16], გვ. 1400), აზერბაიჯანულ dəjəhək [← დიალექტური dəxəhək ([17], გვ. 125), 'ჯო-ხი', 'კეტი', 'ხელკეტი'. თურქულიდან ან აზერბაიჯანულიდან ნასესხები დოგანაგ// დოღანაგ სიტყვის ქართული ფონეტიკური ტრანსფორმაცია სავსებით კანონზომიე-რია. ნასესხები სიტყვის ანლაუტის (დენტალი + არალაბიალური (dä || də) კომპ-ლექსი გადმოცემულია (დენტალი + ლაბიალური) დო- მარცვლით, ხოლო მომდევ-ნო მარცვლები g — ქართულისათვის კანონზომიერი ა ხმოვნით (მდრ. აზ-ლი cəhəp → ქ. საარი, თურქ. həğbə → ქ. 'აბგა', ორდაგ ← ördək ([18], გვ. 95) და სხვ. დოღანაგ სიტყვის ვარიანტში g-ს გასპირანტებაც ქართულ ნიადაგზე უნდა იყოს მომხდარი.

თურქულსა და აზერბაიჯანულში dægänäk საერთოდ 'ჯოხს', 'ხელკეტს' ნიშ-ნავს. ქართულში კი დავიწროებულია სიტყვის მნიშვნელობა და იგი ნიშნავს „ტყავის მოქნა-გამოყვანაზე სახმარ კაპიან ჯოხს“ ([13], გვ. 64; [12], III, გვ. 1216). იმერეთშიაც მხოლოდ სპეციალიზებული მნიშვნელობა აქვს: „ბოხოხი ქუდის საზელავი ჯოხი“. ვ. ბერიძეს ამ სიტყვასთან შესადაარებლად მოტანილი აქვს (სომ-ხური დამწერლობითაც) დაღანაკი, რომელიც, ეფიქრობთ, სომხურშიც თურ-ქული ენებიდან უნდა იყოს ნასესხები ([8], გვ. 11).

4. თორნე || თონე ← არაბ. تانور || tannūr 'Backofen' ([19], გვ. 87). გარდა იმისა, რომ არაბულის ta- მარცვლით დაწყებულმა სიტყვამ ქართულში თო- მოგვცა, შეიცვალა აგრეთვე საერთოდ მისი ფონეტიკური აღნაგობაც: მოხდა ნ და რ-ს მეტათეზისი, სიტყვის მეორე ვარიანტში რ სავსებით გამოვარდა, ხოლო

სიტყვის ორთავე ვარიანტის ბოლოში გაჩნდა ე ხმოვანი. თურქულსა და აზერ-ბაიჯანულშიც შეცვლილია ეს სიტყვა: tandur || tandır და тѣндур ([9], გვ. 834; [17], გვ. 333) არაბული ორი n თანხმოვნის დისიმილაციით (თუმცა n თანხმოვნის შემდეგ d დენტალის გაჩენაც ხშირია: შდრ. ირან. پندیر → აზერბ. пендир 'ყველი'). შესაძლებელია ეს სიტყვა ქართულში სხვა რომელიმე ენის (მაგალითად, სპარსულის ან ერთ-ერთი არაბული დიალექტის) გზით შემოვიდა. შემსედღონ სანში tandur-ს სპარსულიდან მომდინარედ და შემდეგ არაბიზებული სიტყვად მიიხ-ნევეს ([10], გვ. 446), მაგრამ ta-→თო-უთუოდ ქართულის ნიადაგზე უნდა იყოს მომხდარი.

5. დოსტაქარი ← სპ. دستا-დასთქარ. „დოსტაქარი იგივეა, რაც დას-ტაქარი—ქირურგი, ... დოსტაქრობს, დოსტაქრობა, დოსტაქრული“ ([12], III, გვ. 734, 1214,). სპარსულიდან ეს სიტყვა თავდაპირველად შემოსული უნდა იყოს დასთაქარ-ის ფორმით. ასეა ეს სიტყვა რუსთაველთან ([20], გვ. 298), ს.-ს. ორბელიანთან—„წყლულის მკურნალი, ჯარა“ (→არაბ. حُرّاج) მაგრამ შემდგომ ხანებში, განსაკუთრებით ჩვენი დროისათვის გაბატონდა დ თანხმოვნის მომდევნო ხმოვნის გალაბილიზებული ფორმით—დოსტაქარი. ასე იყო სახალხო-სასაუბ-როსა და სალიტერატურო ენაში. თბილისის უნივერსიტეტის დაარსების შემდეგ სპეციალურ დისციპლინებში ტერმინების დადგენისას საბოლოოდ მიიღეს კვლავ ძველი დასტაქარი. მაგრამ კანონზოაწერად გადასხვაფერებულ „დოსტაქარს“ ისე მტკიცედ ჰქონდა ფეხი გამდგარი, რომ კვლავ „დოსტაქარი“ იხმარებოდა და „ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ საჭირო გახდა გაფრთხილება: „[დოსტაქარი კი არა] დასტაქარი [დოსტაქრობა, დოსტაქრობს, დოსტაქ-რული კი არა] დასტაქრობა, დასტაქრობს, დასტაქრული“ ([21], გვ. 390).

6. შემდეგი მაგალითია თოქალთო, სიტყვა, რომლის თავიკიდური თო-მარცვალი მიღებულია tɛkɛlti ან tɛgɛlti ნასესხები სიტყვისაგან. ეს სიტყვა ქართულში რამდენიმე ვარიანტით გვაქვს. „ქართული ენის განმარტებით ლექსი-კონში“ ასე წერია: „თოქალთო (სპარს. თჷქალთუ)—ცხენის ზურგზე (უნაგირის ქვეშ, საოფლეზე) დასაფენი სქელი (ჩვეულებრივ ტყავგადაკრული) ქერა. [ტაიქს] ეფინა თოქალთოდ ვეფხვის ტყავი (ნ. ლორთქიფანიძე)“ ([12], IV, გვ. 477; [22], გვ. 235), „თექალთო იგივეა, რაც თოქალთო“ ([22], გვ. 385), „ქართუ-ლი ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ გვაქვს—თოქალთო (||თაქალთო) ([21], გვ. 435). თითქმის ასეთივე ფორმებია ქართულ დიალექტებში—თექალთო-ა, თიქალთო-ა, თექალთო, თოქალთო ([15], გვ. 247, 249). კუთხეების მიხედვით ეს ვარიანტები უფრო დაზუსტებით ჩამოთვლილი აქვს ისტორიკოსს დიმ. ბაქრაძეს: „ქართლ-კახეთისათვის—თექალთო, ხოლო იმერეთ-გურიასა და აჭარა-ქობულეთი-სათვის—თოქალთო“ ([23], გვ. 166).

სპარსულ-რუსულ ლექსიკონებში თოქალთო სიტყვა تكتو-tɛkɛltu ფორ-მითაა წარმოდგენილი ([14], გვ. 177; [24], გვ. 391; [25], გვ. 129). ქართული თოქალთო || თექალთო თავისი ფონეტიკური აღნაგობით ახლოსაა სპარსულთან და ამდენად შეიძლება დაეუშვათ, რომ ეგ სიტყვა ქართულში სპარსულის მეშვეო-ბით უნდა იყოს შემოსული (რა თქმა უნდა, იმის გათვალისწინებით, რომ პირვე-ლი მარცვლის ხმოვანი ქართულ ნიადაგზეა ლაბიალიზებული).

თოქალთო სიტყვის სპარსულ-ქართული ფონეტიკური ვარიანტები რამ-დენადმე იმის საფუძველსაც კი იძლევა, რომ tɛkɛlt-i თურქული წარმომავლობის ძირებისაგან წარმოქმნილ სიტყვად ვცნოთ. საქმე ისაა, რომ tɛkɛlti-ში შეიძლება იყოს tɛkɛl! teke სიტყვა, რომელიც თურქულში არაბულიდან ნასესხები tɛkɛl-ა

და ნიშნავს, სხვათა შორის, 'ბალიშს', 'საყრდენს' ([9], გვ. 1021; [35], გვ. 370), სიტყვის მეორე ნაწილი კი თურქული დამხმარე სიტყვა alt 'ქვეშ', 'ქვემო' უნდა იყოს. ამრიგად, ჩვენ გვექნება təkə ან teke + alt-1, რომელიც ნიშნავს 'უწაგი-რის) ბალიშის ქვემო (დასათენი)' და ეს არის სწორედ თოქალთო. tekealtu კომპოზიტმა დროთა განმავლობაში, საფიქრებელია, მოგვცა tekealtu → tekelti სიტყვა. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ alt დამხმარე სიტყვითაა წარმოდგენილი ანალოგიური სიტყვა აზერბაიჯანულში: jəhər altı ([17], გვ. 194) 'подсedyльник', 'чeшpак' ([26], გვ. 868), потник ([26], გვ. 309). ამ ჩენი ჰიპოთეზის სასარგებლოდ ლაპარაკობს აგრეთვე ის ფაქტიც, რომ როგორც სპარსულ təkaltu || təkalti'-ში, ისე ქართულ თაქალთო || თოქალთო-ში teke || təkə სიტყვისეული სრულფასოვანი ქ(k) ყრუ თანხმოვანი გვაქვს. მაგრამ თითქმის ყველა თურქი ლექსიკოგრაფის, მათ შორის შემსედინ ნამინის მიერ მოწოდებული ამ სიტყვის დაწერილობა tekelti-ს აქ წარმოდგენილ ეტიმოლოგიას მაინცდამაინც მხარს არ უჭერს. ეს დაწერილობა (და, ალბათ, წარმოთქმაც تگلتی || tegelti → tegelti'-ა ([10], გვ. 430; [28], გვ. 3785; [11], გვ. 707). შემსედინ ნამინს tegelti სიტყვა დაკავშირებული აქვს تگت - tegel || tegel || teyel-თან, რაც 'ლამბს' ნიშნავს. tegellemek 'ლამბვა' → tegelti 'ნალამბი(?)', 'დალამბული(?)'. თოქალთოს ქჩაც, შემსედინ ნამინს მიხედვით, დაბამული ჩასაცქელივით ილამბებოდა და tegelti tegellemek (ახლა-teyellemek) 'ლამბვა' ზმნის ფუძიდან წარმოქმნილ სიტყვად მიაჩნია ([10], გვ. 430). აქ შეიძლება დაისვას საკითხი: თუ სიტყვის ამოსავალია tegel- || tegel- || teyel- 'ლამბვა' ზმნის ფუძე, რომლის ყველა ვარიანტში მეორე გ თანხმოვანი გვაქვს, რას უნდა გამოიწვიო ქართულსა და სპარსულ (თოქალთო || təkaltu) სიტყვებში გ-ს გაყრუება და ისიც ხაოვნებს შორის. ეს ძნელი ახახსნელია. ნაკლებად მოსალოდნელია, მაგრამ შეუძლებელიც არ იქნებოდა გვევარაუდა აქ ძველი تگت სიტყვის გააზრიანება tegelti || tegelti სიტყვად.

ამრიგად, ჩვენში თოქალთოდ შემოსულ, სპარსულში თექელთოდ გავორმებულ სიტყვას თურქული teke (|| tekke + alt-i უღვეს საფუძვლად თუ tegellemek || tegellemek → tegelti ჯერ კიდევ დადგენილად ვერ ჩათვლება. საჭიროა დაიძებნოს უფრო ძველი და თავდაპირველი ფორმები ამ სიტყვისა ან მისი კომპონენტებისა. არ არის მართებული, რომ ზოგიერთი ირანელი ლექსიკოგრაფი (მაგალითად, ნაფისი, მ. მოინი და სხვ.) təkaltu-ს სპარსულ სიტყვად მიიჩნევს (სპარსულად თოქალთოს تگت || təkāldzin ჰქვია ([24], II, გვ. 665). თურქულად (ოსმალურად) თელის მას გ. რადლოვი ([9], გვ. 1021), აგრეთვე G. Dorerfer-ი ([27], გვ. 531), თუმცა ამ უკანასკნელს სიტყვა მონღოლურიდან ნასესხებად მიაჩნია თურქულში.

7. თოლმაჯი ← თურქ. tilmaç || dilmaç. „თოლმაჯი [თურქ. თილმაჩ] ძვ. თარჯიმანი... [ოფიცერმა] თოლმაჯის შემწეობით შეატყობინა, ა. ყაზბ.“ ([12], IV, გვ. 471). „თუმცა თოლმაჯად (-თარჯიმანად) ირიცხებოდა, მაგრამ საქმით-კი დიდი ბატონის ბაზიერობას აღასრულებდა. (ა. ყაზბ.)“ ([12], I, გვ. 950). ქართულში ეს სიტყვა თოლმაჩ ფორმითაც არის: „თოლმაჩი — მთარგმნელი“ ([22], გვ. 234). ცნობილია, რომ თურქულ ენებში til || dil — 'ენა', ხოლო maç სიტყვის წარმომქმნელი აფიქსია, ამ შემთხვევაში პროფესიის, საქმიანობის აღმნიშვნელი სიტყვისა (შდრ. თურქული siğirtmaç → siğirt 'ქროხა', 'ხარი' + (t)maç 'შხვილი რქოსანი საქონლის მწყემსი').

ამრიგად, ქართულში ნასესხებ თოლმაჯ || თოლმაჩ სიტყვაშიც დასტურდება თურქული tilmaç-ის ზი-მარცვლის უეკველ თო-დ გადმოსვლა. მაგრამ აქ საინტე-

რესო აღინიშნოს, რომ მოცემული თურქული სიტყვა ასეთივე ფონეტიკური თავისებურებით (თავიკიდური ti-||di-, მარცვალი→to-||do-) ფრიად გავრცელებულია ზოგიერთ სხვა ენაშიც, მათ შორის, ევროპულ ენებშიც. აქ საინტერესო იქნება პროფ. ნ. დმიტრიევის შრომიდან მოვიტანოთ ის ადგილი, სადაც ჩამოთვლილია tilmaç სიტყვის სხვადასხვა თურქულ ენაში ჩამოყალიბებული ვარიანტები, აგრეთვე ევროპული ენების მონაცემები:

Толмач (IV, 729). У Ибн-Муханны tilmaç, в «Codex Cumanicus» тылмац, алт. тилмеш, тат. телмач, азерб. дилмандж, тур. dilmaç, туркм. дилмач, якут. тылбас (ср. также венг. tolmács, рум. tâlmăcin, нем. Dolmetsch). Слово восходит к корню тил|тел|дил 'язык' и означает 'переводчик', 'истолкователь' ([29], гл. 547).

ფრიად ცნობილმა თურქოლოგმა, უნგრელმა აკადემიკოსმა ი. ნემეთმა ვრცელი გამოკვლევა უძღვნა თოლმაჩ სიტყვას ([30], 1-8). ამ მეტად საინტერესო ნაშრომში მოცემულია ვრცელი ისტორია სიტყვისა, უარყოფილია უმართებულო შეხედულებები ამ სიტყვის წარმომავლობის შესახებ, ეჭვიმუტანლად გარკვეულია, თუ თურქულ ენათა რომელი ჯგუფიდან უნდა გავრცელებულიყო თოლმაჩ სიტყვა და სხვ. გამოკვლევაში მოცემულია აგრეთვე ზუსტი ცნობები ამ სიტყვის ფონეტიკური აღნაგობის შესახებ სხვადასხვა თურქულ ენაში. ავტორი, სხვათა შორის, ადგენს, რომ დასავლურ-ყივჩაყური ჯგუფის თვით თურქულ ენებში ამ სიტყვის პირველ მარცვალში ბაგისმიერი ხმოვნებიანი ვარიანტებიც მოიპოვება. მაგალითად, პაქანიკურში—tulmac, ყუმანურში—tolmac, ყარაიმულში აგრეთვე toлмаç ([30], გვ. 2). სავსებით შესაძლებელია, რა თქმა უნდა, რომ ეს სიტყვა ბაგისმიერი ხმოვნით გადასულიყო რუსულსა და სხვა არათურქულ ენებში სწორედ ამ დასავლურ-ყივჩაყური თურქული ენებიდან. ამდენად რუსულსა და სხვა ევროპულ ენებში „ტოლმაჩ“ (ე. ი. ო-ნიანი) ფორმა რაიმე ფონეტიკური ფაქტორის შედეგი არ არის.

აქ წარმოდგენილი ფონეტიკური თავისებურების (ti-||di-→to-||do-) შესაბამისად კი თურქულ tilmaç-ს ქართულში სწორედ თოლმაჯ-||თოლმაჩი უნდა მოეცა და ასეც არის. საქმე ისაა, რომ ისტორიული და გეოგრაფიული თვალსაზრისითაც ნაკლებად მოსალოდნელია, რომ თოლმაჯ||თოლმაჩ სიტყვა ონიანი ფორმით შემოსულიყო ქართულში დასავლურ-ყივჩაყურ ჯგუფში შემავალი რომელიმე თურქული ენიდან. ქართველებთან უშუალო კონტაქტის მქონე თურქული ტომები ანატოლიელი (ყოფილი ოსმალთა) თურქები, აზერბაიჯანელები და ყარაჩა-მალყარებია. ქართველებთან გამეზობლებულ ამ ტომთა არც ერთ ენაში ო-ნიანი ფორმა არ არის: ყარაჩაულ-მალყარულია—ТЫЛМАЧ ([31], გვ. 406, 628), თურქეთის თურქული - dilmaç ([11], გვ. 202) და აზერბაიჯანული—ДИЛМАЧ ([17], გვ. 132). ამდენად შეიძლება ვთქვათ, რომ ქართლის მიერ უთუოდ ყარაჩაული ენიდან სესხებისას მოხდა ТЫ→то-(ТЫЛМАЧ→толმაჩი||толმაჯი). ამასთანავე ერთად ირკვევა ისიც, რომ ხვესა და, საერთოდ, მთაში ყარაჩაულ-თურქულიდან შემოსულსა თოლმაჯ სიტყვა. მას ხმარობს ალ. ყაზბეგი (მაგალითები იხ. აქვე ზემოთ). აქ, სხვათაშორის, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მოხეური კილოსათვის დადასტურებულ თოლმაჯს 'თარჯიმანი', მოენე', ამხსნელის' მნიშვნელობა უფრო ექნება, ვიდრე 'თვალმარჯვისი' ([15], გვ. 25). თოლმარჯვე||თვალმარჯვე თოლმაჯად არ უნდა გამარტივებულყო.

ამასთანავე ერთად აქვე უნდა ითქვას, რომ tilmaç სიტყვის აქ მოთხრობილი თავგადასავლის ფონზე არ შეიძლება დავეთანხმოთ „შაჰ-ნამე ანუ მეფეთა

წიგნში“ (თბ. 1916, გვ. 856) გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ „თილამაჯი—
تيلماجى—მთარგმნელი, თარჯიმანი... სპარსულ-თათრულშიაც ნასესხებია გერმანუ-
ლითვან, შეად. Dolmetscher“. თოლმაჩ-თილმაჩ-დილმაჩ-ის თურქული წარმომავ-
ლობა დიდი ხანია საყოველთაოდ აღიარებულად მიიჩნევა.

ტა→ტო-ს მაგალითები კიდევ შეიძლება მოიტანოს კაცმა, მაგალითად, „ტო-
პანჩა—ლაზჩა ფიშთოვიენ დო თურქჩა ტოპანჩა (‘ტოპანჩა ლაზურად ფიშტოა
და თურქულად ტოპანჩა’) ([32], გვ. 50). ტოფანჩა აქ თურქ. tabanca-ა (‘დამბა-
ჩა’), რომლის ტა- მარცვალი ლაზურში ტო-დ არის წარმოდგენილი.

აქ მოტანილი მაგალითებით, როგორც ვხედავთ, დასტურდება ანლაუტში
დენტალი თანხმოვნების მომდევნო არაბაგისმიერი ხმოვნების გაბაგისმიერება ქარ-
თულში. ამ მიმართულებით რომ სპეციალური კვლევა წარიმართოს, შეიძლება
ასეთი მასალა მეტიც დაიძებნოს და ამ ფონეტიკური თავისებურებების არეც გა-
ფართოვდეს და მან თავი იჩინოს არა მარტო დენტალ თანხმოვნებთან. მაგალი-
თად, რ. შეკელაინთან ჩვენ გვაქვს „გომეში s. გამეში“ ([33], გვ. 135), „საფირა,
—რონი (gr) Saphiron“→საფირი s. საფირა“ ([33], გვ. 424, 451) და სხვ.

აქ წარმოდგენილ ფონეტიკურ თავისებურებასთან დაკავშირებით შეიძლება
მოვიტანოთ აგრეთვე მაგალითების მთელი რიგი, სადაც ამავე ხასიათის ფონეტი-
კური შოვლენა ვლინდება, მაგრამ ჩვენ მაინც, ყოველი შემთხვევისათვის, ცალკე
გამოვყავით ასეთები, რადგანაც აქ შეიძლება ლაბიალიზაცია შეპირობებული იყოს
პოზიციურად: დოვლათი ([12], III, გვ. 1203 || → არაბ. دولت || davlat → თურქ.
devlet, მაგრამ აზერბაიჯანულში—dövlət. აზერბაიჯანულისათვის დამახასიათებე-
ლია v თანხმოვნის წინ ღია ხმოვნის გაბაგისმიერება. თ. av ‘ნადირობა’→ავ. ov,
თ. tavşan ‘კურდღელი’→ავ. dovşan. ასევეა თ. dövlət→devlet აზ. dövlət. მაგ-
რამ ქართულში ეს კანონი არ მოქმედებს და ამდენად, ვფიქრობთ, აქაც და→დო-
უნდა შედიოდეს ძალაში. დიალექტებში დოლათი-ც გვაქვს ([34], გვ. 141). ფშაურსა
დასწევსურულში დავლათი-ცაა ([12], III, გვ. 303) და დავლა-ც იგივე სიტყვაა
([15], გვ. 171). ასეთივე ვითარებაა დოვრან || დორან სიტყვასთან←არაბ. دران ||
davran ([35], გვ. 570)→თურქ. devran ([11], გვ. 197), აზერბ. дөвран
([36], გვ. 157), ‘ეპოქა’, ‘პერიოდი’, ‘ბედი’, ‘ბედ-ილბალი’, ‘განგება’, ‘ბედნიერი
ცხოვრება’ და სხვ. ([12], III, გვ. 1204, 1213). ქართულშია დოვრანი და (ვ-ს
რედუქციითაც) დორანი ‘ბედი’, ‘ილბალი’ („დორანში ჩავარდება—კარგი ბედი
მოუვა“), „დო[რ]ანი დაეცემა=ბედი ეწევა, ბედში ჩავარდება (გამდიდრდება)“
([12], III, გვ. 285).

განხილულ ფონეტიკურ მოვლენაზე მსჯელობისას მხედველობაში უნდა მივი-
ღოთ ის გარემოებაც, რომ იმავე ენებიდან ნასესხებ და ისეთივე ფონეტიკური აღ-
ნაგობის მქონე სიტყვათა მთელ რიგში ეს წესი არ ვლინდება (მაგალითად: დაე-
თარი, ტავარჯუხი, ტამარი ტამაზლუხი ([12], III, გვ. 300; VI, გვ. 1234, 1240),
თადარიქი, თავაზი, თაბახი და სხვ. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესი დამახასიათე-
ბელი იყო გარკვეული ენობრივი კოლექტივისათვის და, შეიძლება, ენათა კონტაქ-
ტების გარკვეული პერიოდისათვის.

საინტერესოა აგრეთვე ისიც, რომ და→დო- თავს იჩენს ხოლმე ზოგჯერ
თვით ქართველურ ენათა და დიალექტთა ურთიერთმიმართებაშიც. მაგალითად,
„დოჩხაური“... (გურ.)—დიდი ცეცხლი. „ივანემ... ისეთი «დოჩხაური» დაანთო,
რომ ერთი საყენის სიმალღეზე აღიოდალი (ე. ნინოშვილი)“ ([12], III, გვ. 1218).
ცხადია, რომ დოჩხაური გურულში შეხიზნული მეგრული დაჩხიჩ (=ცეცხ-
ლი) სიტყვაა, რომლის თავკიდური და- მარცვალი გურულში დო-დ არის წარმო-

დგენილი (შდრ. აგრეთვე „დოჩხაური“—ქარგად დანთებული ცეცხლი. ეს ცეცხლი სწორეთ კაი დოჩხაურია“ [Ср. МИНГР. დოჩხირი ОГОВЬ (137), გვ. 18). ასევე: ზ. აჭარული „ტაკეცი—ოდნავ მოღუნული მსხვილთაჲ კეტი“, იქვე გვხვდება ტოკეცის ფორმით ([15], II, გვ. 117, 126), ტაში → ტოში (ხეცსურ., ფშ., ა. შანიძე, ვაჟა-ფშ. მც. ლექსიკონი ([15], II, გვ. 128).

ამრიგად, აღმოსავლურ ენათაგან ნასესხებ რიგ სიტყვათა პირველი მარცვლის $t||d+a||\xi||e||i$ ქართულში გადმოდის თ||ტ||დ+ო-დ. ასეთი ტიპის ზოგი ნასესხები სიტყვა ქართულ ენასა და მის დიალექტებში იხმარება ეტიმონისეული ან ტრანსფორმირებული ფორმით (დასტაქარი||დოსტაქარი, დავლათი||დოვლათი და სხვ.). ხსენებული ფონეტიკური მოვლენა აღინიშნება აგრეთვე თვით ქართულ და ქართველურ სიტყვებშიც (დაჩხირი → დოჩხაური, ტაში → ტოში). მოტანილია რამდენიმე მაგალითი, როდესაც მსგავსი ფონეტიკური მოვლენა თავს იჩენს აგრეთვე არადენტალურ თანხმოვნებთანაც (გამეში → გომეში).

საილუსტრაციო მასალა, შეიძლება ითქვას, შემთხვევითი ხასიათისაა იმდენად, რამდენადაც მე ამ მხრით სპეციალური ძიება არ მიწარმოებია. ეს ის მასალაა, რომელიც მე ჩემს პრაქტიკაში შემხვდა და აღვწუსხე. ამ მიმართულებით სპეციალური მუშაობის წარმართვა, ვფიქრობთ, უფრო გამამრავლებს შესაბამის მასალებს, რაც ფონეტიკის სპეციალისტებს მეტ საშუალებას მისცემს მოვლენის მეცნიერული საფუძვლების დასადგენად, აღნიშნული კანონზომიერების შესწავლის გაღრმავებას მნიშვნელობა ენიჭება აგრეთვე მომავალ ეტიმოლოგიურ ძიებათათვის ქართულსა და ქართველურ ენებში.

თურქოლოგიის კათედრა

ლიტერატურა

1. მ. გიქია, თურქული წარმოშობის ანთროპონიმები ქართულში, აღმოსავლური ფილოლოგია, III, თბილისი, 1973.
2. საქართველოს სიძველენი, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, თბილისი, 1909.
3. „კომუნისტი“, გაზეთი, 6, X, 1967.
4. საქართველოს სსრ აღმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბილისი, 1966.
5. შ. ძიძიგური, მეგრული სუფიქსის კვალი ქართულში, იბერულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1946.
6. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III, თბილისი, 1958.
7. ქართველურ ენათა ლექსიკა, I, გ. შარაშიძე, გურული ლექსიკონი, თბილისი, 1-38.
8. ე. ბერძე, სიტყვის-კონა, იბერულ და რაჭულ თქმათა, პეტერბურგი, 1912.
9. В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, III, С.-Петербург, 1911.
10. 1317 'سامي . سامي' قاموس ترکی . دار سعادت.
11. М. А. Гакау, Türkçe Sözlük, Ankara, 1966.
12. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, თბილისი, 1950, ტ. III, თბილისი, 1953, ტ. IV, თბილისი, 1955.
13. სტ. მენთეშაშვილი, ქიზიურის ლექსიკონი, თბილისი, 1943.
14. М. А. Гаффаров, Персидско-русский словарь, I, Москва, 1974.
15. ალ. დლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, I, თბილისი, 1974, II, თბილისი, 1975.
16. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, IV, Ankara, 1969.
17. X. A. Азизбеков, Азербайджанско-русский словарь, Баку, 1965.
18. ც. აბულაძე, ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონის სიტყვანის თურქული თარგმანები, თბილისი, 1968.
19. H. Wehr, Arabisches Wörterbuch, Leipzig, 1956.
20. იუსტ. აბულაძე, რექთოლოგიური ნაშრომები, გამოსცა ი. მეგრელიძე, თბილისი, 1967.

21. ვ. თოფურია და ივ. გვიგინიშვილი, ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი, თბილისი, 1968.
22. ალ. ნეიმანი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი, თბილისი, 1961.
23. Дм. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, СПб., 1878.
24. Персидско-русский словарь, под редакцией Р. Я. Рубинчика, I, Москва, 1970.
25. Б. В. Миллер, Персидско-русский словарь, Москва, 1953.
26. Русско-азербайджанский словарь, II, Баку, 1959.
27. G. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, II, Wiesbaden, 1965.
28. XIII Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, V. Ankara. 1971.
29. Н. К. Дмитриев, О тюркских элементах русского словаря. Строй тюркских языков, Москва, 1962.
30. J. Németh, Zur Geschichte des Wortes *tolmács* 'Dolmetscher', Acta Orientalia Hung, т. VIII. Fasc. I, Budapest, 1958.
31. Русско-карачаево-балкарский словарь, Москва, 1965.
32. ა. ბ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებიტურთ, თბილისი, 1936.
33. E. Meckelein, Georgisch-deutsches Wörterbuch, Berlin u. Leipzig, 1928.
34. ქ. ძოწენიძე, ზემოპერული ლექსიკონი, თბილისი, 1974.
35. Л. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб., 1869.
36. Эрәб һә фәрс сөزلәри лүғәти, Баку, 1951.
37. ილია ქუონია, სიტყვის-კონა, სპბ., 1910.

С. С. ДЖИКИА

ОБ ОДНОЙ ФОНЕТИЧЕСКОЙ ЗАКОНОМЕРНОСТИ В ГРУЗИНСКОМ

Резюме

В статье прослежена характерная фонетическая особенность, проявляющаяся в заимствованиях из восточных (турецкого, персидского, арабского) языков в грузинском. В заимствованных словах, имеющих в анлауте дентальные *t*, *d* с нелабиальным гласным *a*, *ä*, *e*, *i*, первые слоги трансформируются в *to-*, *do-* (тур. *dilenci* → დოლენჯი — *dolenci*, арабск. *tannur* → თორნე — *torne*, перс. *داستکار* → *dāstkar* → დოსტაკარი — *dostakari* и др.)

S. JIKIA

ON A CERTAIN PHONETIC REGULARITY IN GEORGIAN

Summary

The paper deals with a characteristic phonetic peculiarity observed in loan words from Oriental (Turkish, Persian, Arabic) languages in Georgian.

In loan words containing the dental *t*, *d* with the unrounded vowels *a*, *ä*, *e*, *i* in anlaut the initial syllables become transformed into *to-*, *do-* (Turk. *dilenci* → დოლენჯი — *dolenci*, Arabic. *tannur* → თორნე — *torne*, Pers. *داستکار* → *dāstkar* → დოსტაკარი — *dostakari*, etc.).